

Het morele testament van Marc Bloch

Geschiedenis als leugendetector

Marc Bloch

Geschiedenis is in de mode. Historici schrijven bestsellers over heksenvervolgingen, kattenslachtingen en kazen met wormen. Maar hoe staat het met de morele habitus van de historicus? Een van de voorlopers van de hedendaagse geschiedschrijving, de Fransman Marc Bloch, schreef in de barre jaren van de Tweede Wereldoorlog een inmiddels als klassiek te boek staande verhandeling over de politieke opdracht van de historicus. Het werd zijn intellectuele testament, want korte tijd later werd hij door de Duitsers gefusilleerd. Naar aanleiding van het verschijnen van de Nederlandse vertaling schreef Rudi Künzel onderstaand essay over de brandende actualiteit van Blochs nalatenschap.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog deden veel valse geruchten de ronde, vooral onder de soldaten in de loopgraven. Wat gedrukt of geschreven was, werd niet geloofd omdat kranten en brieven werden gecensureerd. 'Vandaar een enorme opleving van de orale traditie, van oudsher de moeder van mythen en sagen.'

Geruchten ontstonden gewoonlijk niet in de vuurlinie. Daarvoor waren de groepen te veel van elkaar geïsoleerd. De belangrijkste informatiecentra in deze wereld waren de veldkeukens. Degenen die de fourage verzorgden kletsten daar met elkaar en met de koks. De koks wisten veel omdat ze met alle eenheden in contact kwamen en veel nieuws kregen van de conducteurs van de regimentstrein, die ingekwartierd waren in de onmiddellijke nabijheid van de staf. Tijdens de vluchtige ontmoetingen werd informatie doorgegeven. 'Dan gingen de corveeërs weer op weg langs de smalle paadjes en de verbindingsloopgraven, en brachten zij samen met hun kookpotten tot in de voorste linies inlichtingen mee die betrouwbaar of vals waren, maar in ieder geval bijna altijd vervormd en klaar om ter plekke verder te worden bewerkt. Vlak achter het vlechtwerk van lijnen die de meest vooruitgeschoven posities markeerden had men op de stafkaarten een aaneensluitende strook kunnen arceren: de zone waar de legenden ontstonden.'

Hier is niet een oorlogscorrespondent aan het woord, maar een historicus die zich gedurende het grootste deel van zijn leven heeft beziggehouden met de Westeuropese geschiedenis van vóór de Industriële Revolutie. Marc Bloch geeft deze schets van het leven aan het front tijdens de Eerste Wereldoorlog in zijn laatste, onvoltooid gebleven boek, *Pleidooi voor de geschiedenis of Geschiedenis als ambacht*. Aan dat boek werkte hij in de jaren 1940-1943, toen hij vanwege zijn joodse afkomst vervolgd werd. Zijn werk aan de Sorbonne had hij opgegeven; hij doceerde in die periode eerst in Clermont-Ferrand, later in Montpellier. In het voorjaar van 1943 voegde hij zich bij het verzet. Hij zou

het niet overleven. In 1944 werd hij door de Gestapo gevangengenomen en door een Duits vuurpeloton gefusilleerd.

Geschiedenis als ambacht ontstond dus onder tragische omstandigheden. Het is dan ook geen vrijblijvende bespiegeling over academische bezigheden, maar de rechtstreekse reactie op een amorele en bedreigende situatie: de Duitse bezetting. De vraag die Bloch zich stelde, was hoe de leugens, collectieve dwalingen en illusies die hij om zich heen waarnam, bestreden konden worden. Zijn antwoord: door kritische geschiedschrijving.

★ ★ ★

In zijn pleidooi voor een kritische geschiedwetenschap maakte Bloch niet alleen gebruik van zijn inzichten als onderzoeker van pre-industrieel West-Europa, maar ook van zijn eigen ervaringen. Historici, zo vond hij, moeten in de eerste plaats in hun eigen tijd leven. Dit standpunt hangt enerzijds samen met Blochs opvattingen over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van historici, over hun plicht leugens te bestrijden. Anderzijds heeft dit te maken met het feit dat hij meer hechtte aan directe zintuiglijke waarneming dan aan lezen in de studeerkamer. Volgens hem is kennis van het verleden onmogelijk zonder observatie van het heden. Het verleden kunnen we immers niet rechtstreeks waarnemen. We kennen het slechts door het te vergelijken met de wereld van nu. Vandaar dat hij in deze verhandeling naast zaken uit een ver verleden ook dat verhaal over de geruchtenstroom in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog opnam.

De passages in *Geschiedenis als ambacht* die daarover gaan, zijn in meer dan één opzicht karakteristiek voor Bloch. De waarnemingen die hij beschrijft zijn precies en concreet: we zien koks in gesprek met treinconducteurs en fourageurs die frontsoldaten haastig van nieuws voorzien. Al even precies en concreet is de afronding van het verhaal, de ruimtelijke afbakening van het onderzochte verschijnsel: de zone waar de legenden ontstonden, lag pal achter het front; men zou haar op stafkaarten kunnen aangeven. Kenmerkend voor Bloch is ook het ge-

bruik dat hij vervolgens van deze observaties maakt. Hij trekt een vergelijking met pre-industriële samenlevingen en constateert dat mondelinge informatieoverdracht daar heel normaal was, terwijl de mondelinge berichtgeving tijdens de Eerste Wereldoorlog een terugval betekende, ontstaan door het wegvallen van het vertrouwen in schriftelijke informatie. In pre-industriële maatschappijen bekleedden bepaalde mensen tussenposities die hen in staat stelden berichten te ontvangen en door te geven, zoals marskramers, jongleurs, pelgrims en bedelaars. Er bestonden bepaalde plaatsen waar mensen elkaar ontmoetten en nieuws uitwisselden, bijvoorbeeld markten en kerken.

De camera die Bloch zoëven nog ingesteld had op de tussenpersonen en ontmoetingsplaatsen achter de fronten van 1914-1918, is nu gericht op de al even gesegmenteerde samenlevingen van vóór de Industriële Revolutie en vindt daar vergelijkbare fenomenen: mobiele mensen die berichten overbrengen, plekken waar mensen elkaar ontmoeten, mondelinge overlevering als overheersende communicatievorm. Waarnemen, abstraheren, vergelijken, generaliseren – dat is het historisch ambacht zoals Bloch het zag.

Het was een goed idee van Uitgeverij Sun om een Nederlandse vertaling van dit werk uit te brengen. Deze uitgeverij bezit in de reeks *Sporen* onder redactie van Willem Frijhoff en Henk Hoeks een interessant historisch fonds. De reeks heeft een duidelijk theoretisch karakter. Naast boeken met nieuwe vraagstellingen, zoals *Pestdamp en bloemsemgeur* van Alain Corbin, vindt men hierin het mooie werk van Pim den Boer over de geschiedbeoefening in Frankrijk in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, en essaybundels over theoretische problemen van Michel Vovelle en Carlo Ginzburg. Blochs *Geschiedenis als ambacht* past voortreffelijk in deze serie.

De vertaling is in dit geval veel meer dan alleen een vertaling. De eerste Franse editie die Armand Colin in 1949 uitbracht en die sindsdien klakkeloos herdrukt is, blijkt de toets der kritiek niet te kunnen doorstaan. Zij is

slordig en onvolledig. De vertaalster, Marleen Wessel, heeft een grondig onderzoek gedaan naar de verschillende handschriften en getypte versies. Zij heeft een verantwoorde reconstructie van Blochs tekst gemaakt en op basis daarvan een vertaling geleverd die accuraat en zeer leesbaar is. Een uitzonderlijke prestatie, want Bloch had een heldere en fraaie stijl, die echter niet gemakkelijk in het Nederlands is weer te geven. Bovendien schreef de vertaalster een informatieve inleiding, waarin ze zowel op het tijdgebonden karakter van *Geschiedenis als ambacht* (Blochs levensomstandigheden tijdens de oorlog) als op het theoretisch belang van dit geschrift ingaat.

★ ★ ★

Toen Bloch aan *Geschiedenis als ambacht* begon te schrijven had hij al een omvangrijk oeuvre voortgebracht. Zijn eerste grote boek, *Les rois thaumaturges (De wonderdoende koningen)*, dateert uit 1924. Hij analyseert daarin een fenomeen dat tijdens de Middeleeuwen ontstond en tot ver in de Nieuwe Tijd voortleefde: het aan de koningen van Frankrijk en Engeland toegeschreven vermogen lijders aan kropziekte door middel van handoplegging te genezen. In dit boek is de invloed van de toenmalige culturele antropologie duidelijk merkbaar. In een ander werk, *Les caractères originaux de la France rurale (De oorspronkelijke eigenschappen van het Franse platteland, 1929)*, dienen de negentiende-eeuwse kadastrale kaarten als basis en probeert Bloch vanuit dat materiaal terug te redeneren in de tijd door als het ware de film in omgekeerde richting af te draaien. Bij deze onderneming was de bloeiende Franse geografie zijn inspiratiebron. Zijn derde meesterwerk, *La société féodale (De feodale maatschappij, 1939-40)*, is gecompliceerd vanuit een veelheid van invalshoeken. Het is vooral een sociale geschiedenis van West-Europa in de periode 850-1250, maar heeft een krachtige mentaliteitshistorische component. Er staan prachtige hoofdstukken in over de beleving van de tijd en over de epische literatuur als uitdrukking van het levensgevoel van de aristocratie. Natuurlijk is *De feodale maatschappij* nu, een halve eeuw later,

hier en daar gedateerd, maar het heeft nog niets van zijn overrompelende originaliteit verloren.

★ ★ ★

Het brede spectrum aan onderwerpen dat Bloch in deze drie werken en in zijn talrijke kleinere boeken en artikelen heeft bestudeerd, keert terug in *Geschiedenis als ambacht*. De voorbeelden die Bloch daarin geeft, komen uit tal van levensgebieden. Hij stelt met nadruk dat die levensgebieden onscheidbaar zijn. Specialisatie, het zich terugtrekken op één onderzoeksperspectief, mocht in zijn ogen alleen tijdelijk, om redenen van doelmatigheid.

De opbloei van de mentaliteitsgeschiedenis in de jaren zeventig is in veel opzichten een voortzetting van Blochs werk. Daarbij heeft de culturele antropologie opnieuw inspirerend gewerkt. Het is merkwaardig dat er toen niet tegelijkertijd nieuwe verbindingswegen naar de psychologie zijn aangelegd, een discipline waar Bloch veel belang in stelde. Dat deden vrijwel alleen de beoefenaars van de *psychohistory*, een op de psychoanalyse geënte onderzoeksrichting. Die bleef echter een overwegend Amerikaanse onderneming, vrijwel zonder contact met de Europese mentaliteitsgeschiedenis en zonder daar ook meer dan incidenteel invloed op uit te oefenen.

In Blochs universum was ruimte voor zowel culturele als voor psychische factoren. Een voorbeeld van het gebruik dat Bloch van de psychologie maakte, staat in het hoofdstuk van *Geschiedenis als ambacht* dat over de historische kritiek gaat. Historische kritiek is een onmisbaar bestanddeel van elk historisch onderzoek. Het is een methode om de waarde van de bronnen uit het verleden te toetsen. Volgens de oudere opvatting kon de weergave van feiten in een bron onjuist of onvolledig zijn doordat degene die deze feiten te boek stelde niet in staat was ze goed waar te nemen, bijvoorbeeld omdat hij niet ter plekke aanwezig was of omdat hij er belang bij had gegevens te verdraaien of verzwijgen. Bloch voegt daar iets nieuws aan toe. Hij wijst er op dat mensen meestal selectief waarnemen, dat zij alleen dat opmerken waarop ze, om welke reden dan ook, zijn ingesteld,

en dat bovendien emoties de waarneming kunnen beïnvloeden. Vandaar dat ooggetuigen van oorlogen en revoluties elkaar zo vaak tegenspreken.

Bloch wees tegelijk op mogelijkheden om uit deze impasse te geraken. Getuigenissen van individuen kunnen elkaar tegenspreken, maar gaan veelal slechts over de buitenkant van het historisch proces, over 'de actualiteit', maar zodra we ons richten op de wesenlijke veranderingsprocessen, op sociaal-economische en mentale ontwikkelingen, is de onzekerheidsfactor veel kleiner. Bovendien brengt elk maatschappijtype zijn eigen soort geruchten voort. Legenden over wonderen die heiligen bewerkstelligen, kunnen zich alleen maar verspreiden in samenlevingen waarin aan wonderdoende heiligen geloof gehecht wordt. Zo wijzen ook onjuiste berichten, geruchten en legenden terug naar een maatschappelijke werkelijkheid die kenbaar is.

★ ★ ★

Maar er is, zo betoogt Bloch, naast individueel onvermogen en min of meer bewuste subjectiviteit nog een andere factor werkzaam die de berichtgeving in de bronnen uit het verleden vormt en die niet individueel maar cultureel van aard is. In alle maatschappijen uit het verleden vinden we machtsverschillen. Die machtsverschillen gaan gepaard met taalcontrasten en met verschillen in denken, voelen en handelen. Iedere beroepsgroep, vermogensklasse of culturele laag heeft een voor die groep kenmerkende taal en een daarmee samenhangend geheel van intellectuele en emotionele patronen. Maar niet alle groepen schrijven of schrijven evenveel. Zij die de pen hanteren schrijven bovendien in een stijl die door tradities beïnvloed wordt. Bloch haalt als voorbeeld de verslagen van gerechtelijke verhoren aan. De griffiers die deze verhoren optekenen geven vrijwel nooit letterlijk weer wat er gezegd is. Dat geldt ook voor de kroniekschrijvers uit het verleden.

Zo beschreven bijvoorbeeld zeer veel middeleeuwse auteurs de boeren (de meerderheid van de bevolking) als onwetend, onbetrouwbaar en lelijk. Verstandig, betrouwbaar en mooi

konden alleen de leden van de elite zijn. Dit is het beeld dat de geletterden, spreekbuizen van de geestelijke en de wereldlijke elite, ons hebben nagelaten. Het zelfbeeld van de boeren was waarschijnlijk volkomen anders.

★ ★ ★

Geschiedenis als ambacht, Blochs intellectuele, morele en wetenschapspolitieke testament, bevat een dringende opdracht aan zijn vakgenoten: de belangrijkste bijdrage die zij kunnen leveren aan de cultuur van hun tijd is het uitdragen van hun techniek, de kritische historische methode. 'Het is een groot schandaal dat in onze tijd, die meer dan ooit is blootgesteld aan het gif van de leugen en het valse gerucht, de kritische methode in de onderwijsprogramma's zo volledig ontbreekt. Zij is immers niet langer het nederige atelierhulpje. Vanaf nu liggen wijdere horizons voor haar open, en de geschiedenis kan er met recht trots op zijn dat zij door de ontwikkeling van haar techniek voor de mensen een nieuwe weg ontsloten heeft naar de waarheid, en bijgevolg naar gerechtigheid.'

Dit belangwekkende idee is nu, een halve eeuw nadat het door Bloch werd neergeschreven, nog steeds van fundamentele waarde. Nog steeds lopen wij in dit opzicht achter bij wat technisch mogelijk en moreel en politiek noodzakelijk is. Historische kritiek zou als een vorm van projectonderwijs (de onderwijsvorm waarin kinderen of volwassenen zelf leren onderzoeken) zeer wel te onderwijzen zijn. Dit zou niet alleen voor de leerlingen zelf van belang zijn, maar ook het isolement van de beroepshistorici kunnen verminderen. Zij zouden er immers een competent publiek bij krijgen.

Historici hebben in de visie van Bloch verantwoordelijkheid ten opzichte van de samenleving. Anderzijds is de samenleving verantwoordelijk voor de geschiedwetenschap, met name voor de infrastructuur van het onderzoek en onderwijs. Bibliotheken en archieven moeten openbaar en toegankelijk zijn. Catalogi en archiefinventarissen zijn daarbij van vitaal belang. Bloch haalt fel uit als hij een bibliografie ter sprake brengt die sinds het begin van deze eeuw niet meer is

bijgewerkt: een samenleving die zich zoiets permitteert heeft geen respect voor de wetenschap.

Het is helaas niet moeilijk deze beschouwingen naar het heden te transponeren. In onze tijd vormt waarschijnlijk bureaucrativering in combinatie met bezuinigingen de belangrijkste bedreiging voor de continuïteit van onderwijs en onderzoek. Het feit dat sommige historische werken op dit moment deel uitmaken van de intellectuele mode, suggereert een zekere bloei van het onderzoek. Die bloei is er zeker, maar we moeten ons realiseren hoe zij kon ontstaan: door de degelijkheid van opleidingen in een nog recent verleden, door een open en stimulerend intellectueel klimaat en door het harde werken van de auteurs van die gerenommeerde werken. Alle groten van dit ogenblik hebben hun avontuurlijke, vernieuwende en ook voor een groter publiek aantrekkelijke studies pas kunnen schrijven na tientallen jaren onderzoek te hebben gedaan. Nu is het avontuur van de geest niet organiseerbaar, maar de voorwaarden waaronder het zich kan voordoen zijn dat wel. Daarom: een overheid die oprecht bezorgd is voor de historische cultuur van onze tijd moet verstandig en geduldig investeren, niet in modes, maar in het historische ambacht.

De historici zelf kunnen ook iets doen voor de toekomst van hun vak, namelijk door, zoals Bloch het formuleerde, niet hun publiek in de steek te laten. Door de verregaande specialisatie hebben historici veelal de neiging zich af te schermen van wat er om hen heen gebeurt. Het heeft zin hierover na te denken en te overwegen of het niet anders kan. Er bestaat een wijze en erudiete inleiding op dit complexe probleem. Het heeft – veelzeggend – twee titels: *Pleidooi voor de geschiedenis*, en: *Geschiedenis als ambacht*.

RUDI KÜNZEL

Marc Bloch, *Pleidooi voor de geschiedenis, of Geschiedenis als ambacht*. Ingeleid en vertaald uit het Frans door Marleen Wessel. Uitg. Sun, f29,50).